

بررسی عملکرد منطقه آزاد تجاری - صنعتی ارس از منظر صادرات

پذیرش: ۹۶/۱۰/۵

دریافت: ۹۶/۴/۵

حسین عباسی اسفنجانی

استادیار گروه مدیریت، اقتصاد و حسابداری دانشگاه پیام نور، صندوق پستی ۳۶۹۷-۱۹۳۹۵ تهران، ایران، نویسنده مسئول

H.Abbasi@pnu.ac.ir

حسین میرزائی

استادیار گروه مدیریت، اقتصاد و حسابداری دانشگاه پیام نور، صندوق پستی ۳۶۹۷-۱۹۳۹۵ تهران، ایران

مهديه احمدی کمالی

دانشجوی کارشناسی ارشد، مهندسی صنایع گرایش برنامه‌ریزی سیستم‌های اقتصادی - اجتماعی، مؤسسه آموزش عالی غیر دولتی - غیرانتفاعی الغدير

Mahdieh_kamali@yahoo.com

مناطق آزاد / منطقه آزاد تجاری / صنعتی / صادرات / ارس

نرم افزار PLS مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. همچنین، با توجه به نرمال نبودن توزیع داده‌ها از آزمون ناپارامتریک دو جمله‌ای برای بررسی عوامل موثر بر بهبود عملکرد صادراتی منطقه آزاد تجاری ارس در فرضیات پژوهش و نیز از آزمون فریدمن برای اولویت‌بندی عوامل استفاده شد. نتایج تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد که عوامل اقتصادی، عوامل زیربنایی، نظام‌های حقوقی و عوامل محیطی تأثیر مثبت و معنی‌داری بر ارتقای عملکرد صادراتی منطقه ارس دارند. نتایج آزمون فریدمن نیز نشان داد که مؤلفه‌های مربوط به عوامل محیطی با میانگین ۳/۸۶ مهمترین عامل مؤثر در عملکرد صادراتی منطقه بوده است؛ عوامل زیربنایی و زیرساخت‌ها با میانگین ۳/۱۳؛ عوامل اقتصادی با میانگین ۱/۹۵ و عوامل مربوط به نظام‌های حقوقی با میانگین ۱/۰۶ به ترتیب در رتبه‌های بعدی تأثیرگذاری بر عملکرد صادراتی قرار گرفتند.

چکیده

مناطق آزاد تجاری و صنعتی به منظور دستیابی به تکنولوژی‌های پیشرفته، درآمد ارزی، جذب سرمایه‌های خارجی، ایجاد اشتغال، رشد و توسعه صادرات کالاهای صنعتی و تبدیلی در کشورمان تأسیس شده‌اند. پژوهش حاضر با هدف بررسی عملکرد منطقه آزاد تجاری ارس از منظر صادرات انجام گرفته است. برای رسیدن به هدف پژوهش، عوامل تأثیرگذار بر بهبود عملکرد صادرات مناطق از طریق مرور ادبیات شناسایی، و با استفاده از روش توصیفی - پیمایشی و ابزار پرسشنامه و با مراجعه به نمونه ۱۲۰ نفره از جامعه آماری کارشناسان، خبرگان و فعالان منطقه آزاد تجاری ارس، داده‌های مورد نیاز جمع‌آوری و با روش تحلیل عاملی تأییدی و مدل اندازه‌گیری معادلات ساختاری با

۳ میلیارد و ۱۹۸ میلیون دلار را پشت سر گذاشته است. مقایسه ارقام صادرات و واردات نشان‌دهنده این است که، در ۱۰ سال گذشته واردات تقریباً همواره با شیب افزایشی بوده ولی صادرات از مناطق آزاد رشد چندانی نداشته است. این مناطق به ویژه در سال‌های اخیر به پایانه‌ای برای واردات کالاهای لوکس تبدیل شده است.

طبق آمار منتشر شده سال ۱۳۹۲ شورای عالی مناطق آزاد [۴] از منطقه آزاد تجاری-صنعتی ارس، میزان واردات در سه بخش از طریق منطقه به سرزمین اصلی، واردات مواد اولیه و همچنین کالاهایی که برای مصارف غیر از عملیات تولید و پردازش وارد محدوده منطقه می‌شوند به ارزش ۵۷۶ میلیون دلار و میزان صادرات قطعی در این سال ۴۲ میلیون دلار بوده است و سهم این منطقه از کل واردات کشور در همین سال حدود ۱/۱۵ درصد بوده است؛ این در حالی است که سهم صادرات منطقه آزاد ارس در همین مدت ۰/۱ درصد از کل صادرات کشور بوده، که نشان‌دهنده این واقعیت می‌باشد که در منطقه آزاد ارس نیز واردات از صادرات پیشی گرفته است و تبدیل به دروازه‌ای برای وارد شدن کالاهای غیر ضروری شده است. در حالیکه این منطقه در چهارراه ارتباطی شمال به جنوب و شرق به غرب قرار گرفته است و به‌عنوان پل ارتباطی آسیا به اروپا می‌تواند با جذب واحدهای تولیدی صنعتی فعال در انتقال تکنولوژی از شمال به جنوب (اروپا به آسیا) و خدمات از شرق به غرب (آسیا به اروپا) نقش مهمی ایفا نماید. نتیجه این ارتباط، رشد و توسعه پیوسته در عرصه‌های صادرات، اشتغال‌زایی و ارزآوری به داخل کشور را موجب خواهد شد. برای بررسی عملکرد منطقه آزاد صنعتی-تجاری ارس در حوزه تجارت چند شاخص مختلف را می‌توان مورد توجه قرار داد که اصلی‌ترین آنها مقایسه میزان صادرات و واردات قطعی و حجم ترانزیت خارجی از این منطقه می‌باشد. در جدول (۱) شاخص‌های مذکور طی سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۳ مورد مقایسه قرار گرفته است [۵].

ایجاد مناطق آزاد، در صورت موفقیت می‌تواند امتیازاتی همچون جذب سرمایه خارجی به ویژه در بخش‌های مولد، جذب و انتقال تکنولوژی به درون اقتصاد کشور، ایجاد فرصت‌های اشتغال در داخل کشور، افزایش تولید و ارزش افزوده بخش‌های اقتصادی بویژه بخش صنایع و کمک به کشور برای ورود به بازارهای جهانی و آشنایی با تجارت خارجی و گسترش و متنوع ساختن صادرات برای اقتصادهای بسته و ناکارا داشته باشد [۱]. طبق تعریف سازمان توسعه صنعتی ملل متحد (یونیدو)، مناطق آزاد تجاری، به عنوان محرکه‌ای در جهت تشویق صادرات صنعتی تلقی می‌گردد [۲]. بنابراین، یکی از سیاست‌ها و الزامات میان‌مدت برای ارتقای جایگاه تجارت خارجی ایران، توجه بیشتر به مناطق آزاد با محوریت صادرات می‌باشد. در حالی که نخستین و مهم‌ترین هدف ایجاد مناطق آزاد کمک به افزایش صادرات بوده است؛ براساس آمار گمرک [۳]، تراز تجاری منفی ایران در سال ۹۳، ۶۵ درصد کمتر از سال ۹۲ بوده است. براساس این آمار، با توجه به اینکه ارزش صادرات غیرنفتی ایران در سال ۹۳ با رشدی ۱۸/۸۷ درصدی مواجه شده است؛ لذا، تراز تجاری ایران در این سال با بهبود قابل توجه نسبت به سال ۹۲، از منفی ۷/۹ میلیارد دلار در سال ۹۲ به منفی ۲/۷ میلیارد دلار در سال ۹۳ رسید. براساس این گزارش، مجموع صادرات غیر نفتی ایران در سال گذشته به ۴۹ میلیارد و ۷۴۴ میلیون دلار رسیده است که این میزان در مقایسه با ۴۱ میلیارد و ۸۴۸ میلیون دلار سال ۹۲، رشدی ۱۸/۷ درصدی نشان می‌دهد. همچنین، ارزش واردات ایران در این سال، به ۵۲ میلیارد و ۴۷۷ میلیون دلار رسید که رشدی ۵/۵۷ درصدی نسبت به ۴۹ میلیارد و ۷۰۸ میلیون دلار واردات سال ۹۲ نشان می‌دهد. این در حالی است که براساس آمار منتشر شده از شورای عالی مناطق آزاد، میزان صادرات قطعی شامل کالای حاصل از تولید از هفت منطقه آزاد در سال ۱۳۹۲، ۱۳۲ میلیون دلار و میزان واردات این مناطق رقم

جدول ۱- گزارش آمار صادرات، واردات و ترانزیت خارجی در منطقه آزاد ارس

سال ۹۳	سال ۹۲	سال ۹۱	سال ۹۰		
۱/۷۱۲	۱/۰۴۲	-	۳۷۹	داخلی (میلیارد ریال)	صادرات قطعی (صادرات حاصل از تولید به خارج)
۶۵	۴۲	-	۳۵	خارجی (میلیون دلار)	
۷۹	۴۶	-	۵۶	ارزش وزنی (هزارتن)	
۴۳۸	۷۹۵	۵۲۵	-	داخلی (میلیارد ریال)	صادرات کالای داخلی
۱۵	۳۲	۴۱	-	خارجی (میلیون دلار)	
۲۲	۶۸	۷۸	-	ارزش وزنی (هزارتن)	
۳/۱۶۱	۱۳/۲۳	-	۹۸۸	داخلی (میلیارد ریال)	صادرات کالا حاصل از تولید به سرزمین
۱۱۸	۵۳	-	۸۹	خارجی (میلیون دلار)	
۲۵	۱۸	-	۶۳	ارزش وزنی (هزارتن)	
۸۷	۱۵	-	-	داخلی (میلیارد ریال)	صادرات مجدد
۳	۰/۶	-	-	خارجی (میلیون دلار)	
۲	۰/۵	-	-	ارزش وزنی (هزارتن)	
۱۶/۸۸۰	۱۲/۳۰۱	۷/۸۸۰	۴/۳۳۰	داخلی (میلیارد ریال)	واردات قطعی (واردات کالا از طریق منطقه به سرزمین اصلی)
۶۳۶	۴۹۷	۵۰۶	۳۹۷	خارجی (میلیون دلار)	
۳۰۳	۲۴۲	۲۶	۲۰۳	ارزش وزنی (هزارتن)	
۴/۱۷۸	۱۹۵۳	-	-	داخلی (میلیارد ریال)	واردات سایر کالاها به منطقه
۱۵۷	۷۹	-	-	خارجی (میلیون دلار)	
۲۴	۹	-	-	ارزش وزنی (هزارتن)	
۷/۹۱۹	۶/۹۲۶	۸۶۲	۱/۳۶۰	داخلی (میلیارد ریال)	میزان ترانزیت خارجی
۲۹۹	۲۷۹	۵۸	۱۲۵	خارجی (میلیون دلار)	
۵۳	۷۲	۱۵	۳۶	ارزش وزنی (هزارتن)	

مأخذ: آمارنامه منطقه آزاد تجاری صنعتی ارس طی سال‌های ۹۳-۱۳۹۰

مطابق جدول (۲)، طی سال‌های ۱۳۹۲ و ۱۳۹۳ شیب صادرات منطقه از کل صادرات کشور بیشتر بوده است [۶]. افزایش نسبت واردات منطقه از کل واردات کشور نسبت به

جدول ۲- مقایسه ارزش دلاری صادرات و واردات منطقه آزاد ارس با ارزش دلاری صادرات و واردات کل کشور (برحسب میلیون دلار)

سال	صادرات قطعی م.آ. ارس	واردات قطعی م.آ. ارس	صادرات غیرنفتی کشور*	واردات کل کشور	نسبت صادرات منطقه ارس از صادرات کل کشور	نسبت واردات منطقه ارس از واردات کل کشور
۹۲	۴۲	۴۹۷	۳۱۶۵۴	۴۹۴۲۲	۰/۱۳	۱/۰
۹۳	۶۵	۶۳۶	۳۵۸۲۲	۵۲۴۷۷	۰/۱۸	۱/۲۱

* صادرات غیرنفتی بدون خدمات و میعانات گازی
مأخذ: گزارش عملکرد تجارت خارجی کشور سال ۹۳ (وزارت صنعت، معدن و تجارت- سازمان توسعه تجارت ایران)

با توجه به آمار و ارقام موجود؛ بررسی‌های انجام شده، نشان می‌دهد که علی‌رغم زحمات، تلاش‌ها و مساعی سیاستگذاران و دست‌اندرکاران، متأسفانه عملکرد منطقه آزاد تجاری ارس از نظر اهداف تعیین شده بخصوص از منظر صادرات چندان مناسب نبوده و برای بهبود عملکرد در حوزه صادرات به مطالعه و بررسی بیشتر نیاز است. عبارتی، آسیب‌شناسی روند گذشته و تحلیل چرایی ضعف عملکرد صادراتی این منطقه با هدف اتخاذ تدابیر لازم و ارائه راه‌کارهای اجرایی برای برون‌رفت از وضع فعلی و بهبود عملکرد ضروری است. برای این منظور، شناسایی عواملی که می‌تواند در ارتقا و بهبود عملکرد منطقه آزاد تجاری صنعتی ارس در بخش صادرات تأثیرگذار باشد، به‌عنوان سوال اصلی پژوهش مطرح گردیده است.

۱. مبانی نظری و پیشینه موضوع

اصطلاح «منطقه آزاد تجاری» عمری بیش از چند دهه ندارد؛ اما، مفهوم مورد نظر از این اصطلاح و یا حداقل مفهوم اولیه و بسیط آن از سابقه‌ای طولانی در اقتصاد جهانی برخوردار است. بندر هامبورگ نخستین بندر تجاری آزاد جهان است که در سال ۱۸۸۸ میلادی با هدفی نزدیک به اهداف مورد انتظار از تاسیس مناطق آزاد، در مفهوم امروزی یعنی تولید محصولات صنعتی با احتراز از رقابت با تولیدات داخلی تاسیس شد. موفقیت این بندر، ایجاد بنادر آزاد دیگری را نیز در اروپا و در آسیا (قبل از جنگ دوم جهانی) موجب شد. اولین منطقه آزاد تجاری به مفهوم جدید، منطقه آزاد شانون در سال ۱۹۵۹ در ایرلند با هدف جذب سرمایه‌های خارجی، انتقال فناوری و ایجاد اشتغال؛ یعنی اهداف اصلی مورد انتظار از تاسیس مناطق آزاد در کشورهای در حال توسعه ایجاد شد. به همین دلیل، مناطق آزاد را از دهه ۱۹۷۰ ابتکاری ایرلندی می‌دانند. تا پیش از جنگ جهانی دوم مناطق آزاد بیشتر به عنوان مکانی برای انبارداری، انتقال کالا از یک وسیله نقلیه به دیگری، صدور مجدد کالا و در مجموع تجارت شناخته می‌شد؛ اما، موفقیت منطقه آزاد شانون در زمینه‌های دیگری چون پردازش صادرات یعنی تولید، صادرات مجدد کالا، تولید محصولات سبک وزن (محصولات

الکترونیکی، منسوجات، ابزارآلات سبک) بجای تولید محصولات سنگین (ماشین‌آلات) و جذب شرکت‌های خارجی باعث شد تا کشورهای در حال توسعه نیز تاسیس و گسترش مناطق آزاد با این اهداف را مورد توجه قرار دهند. این مسئله باعث شد تعداد کشورهای دارای مناطق آزاد از هفت کشور در اوایل دهه ۷۰ به ۶۰ کشور در اوایل دهه ۱۹۹۰ برسد [۹].

تعاریف ارائه شده برای مفاهیم و اصطلاحات مناطق آزاد بسیار متنوع می‌باشد. براساس کنوانسیون کیوتو، منطقه آزاد بخشی از سرزمین یک کشور است که کالای عرضه شده در آن، خارج از محدوده گمرکی بوده و کنترل‌های معمول و متداول بر ورود و خروج آنها اعمال نمی‌شود. همچنین، از نظر سازمان‌های بین‌المللی؛ مانند بانک جهانی و یونیدو، منطقه آزاد تجاری-صنعتی، قلمرو معینی است که غالباً در داخل یا مجاورت یک بندر واقع گردیده و تجارت در آن با سایر نقاط جهان مجاز شناخته می‌شود. در این مناطق، کالاها را می‌توان بدون پرداخت حقوق و عوارض گمرکی خارج یا به آن وارد نموده، برای مدتی در انبار ذخیره و در صورت لزوم مجدداً بسته‌بندی نمود [۷]. براساس تعاریف فوق؛ منطقه آزاد تجاری صنعتی، محدوده حراست شده بندری و غیر بندری است که در آن فعالیت‌های اقتصادی از شمول برخی از مقررات جاری کشور متبوع خارج بوده و با بهره‌گیری از مزایایی نظیر معافیت‌های مالیاتی، بخشودگی سود و عوارض گمرکی، عدم وجود تشریفات زاید ارزی، اداری و مقررات دست و پاگیر و نیز سهولت و تسریع در فرآیندهای صادرات و واردات با جذب سرمایه‌گذاری خارجی و انتقال فناوری به توسعه سرزمین اصلی کمک می‌نماید.

مناطق آزاد از ابتدا، به عنوان راهکاری برای توسعه کشورها در قالب استراتژی‌هایی چون استراتژی توسعه صادرات بجای راهبرد جایگزینی واردات و استراتژی استفاده از اصل مزیت‌های نسبی و راهبرد به کارگیری تجارت خارجی به عنوان عامل محرکه توسعه در نظر گرفته شدند. بنابراین، مبنای تئوریک مناطق آزاد براساس سه استراتژی مهم توسعه اقتصادی قابل بررسی است. الف) جایگزینی استراتژی توسعه صادرات بجای استراتژی جایگزینی واردات، ب) استراتژی تأکید بر مزیت‌های

نسبی و ج) استراتژی به‌کارگیری تجارت خارجی به‌عنوان موتور محرکه توسعه [۱].

در استراتژی جایگزینی واردات، کشورها به‌دنبال تولید کالاهایی هستند که در بازار داخلی به آن نیاز شدید وجود دارد و برای تامین این نیاز، کشور در حال واردات آن است. این استراتژی در طول دهه‌های ۱۹۵۰ و ۱۹۶۰ میلادی در بسیاری از کشورهای در حال توسعه اتخاذ می‌شد. عمده‌ترین هدف از انتخاب این راهبرد، رهایی از وابستگی وارداتی و رسیدن به خود کفایی است. اما، بعدها با شکست نسبی برنامه‌ها و سیاست‌های اقتصادی و صنعتی در این کشورها، اعتبار این استراتژی مورد تردید قرار گرفت. از سوی دیگر، موفقیت کشورهای که استراتژی گسترش صادرات را انتخاب کرده بودند، اعتماد نامناسب بودن استراتژی جایگزینی واردات را مورد تأیید قرار داد. در استراتژی توسعه صادرات کشورها به دنبال نفوذ به بازارهای جهانی و تولیدهایی هستند که توان رقابت با تولیدکنندگان خارجی را داشته باشد. نتیجه عملی انتخاب این استراتژی توجه و تمرکز بر مزیت‌های نسبی داخلی در امر سرمایه‌گذاری و تولید بوده و عنصر رقابت را عاملی برای کارآتر نمودن تولیدکنندگان داخلی می‌گرداند. برعکس، در استراتژی جایگزینی واردات تأکید اولیه بر مزیت‌های نسبی در تولید داخلی نیست؛ بلکه، تأکید بر تولید کالاهایی است که تقاضای داخلی به آن وجود دارد و چه بسا که کشور در تولید این کالاها مزیت نداشته باشد. در نتیجه در این استراتژی امر حمایت از این صنایع ضروری می‌گردد و همین حمایت‌ها عموماً باعث عدم کارایی و رقابت ناپذیری این بنگاه‌ها می‌شود. نظریه‌پردازان اقتصادی یکی از عوامل اصلی ضعف صنایع بزرگ و ناکارایی داخلی در ایران را ناشی از جهت‌گیری نادرست اولیه در انتخاب صنایع می‌دانند که این خود ناشی از اتخاذ استراتژی جایگزینی واردات در برنامه‌های چهارم و پنجم قبل از انقلاب و همچنین برنامه اول توسعه بعد از انقلاب بوده است. حال ایجاد مناطق آزاد گامی موثر برای چرخش اقتصاد از استراتژی جایگزینی واردات به استراتژی توسعه صادرات می‌باشد. که در این حالت هدف تکیه بر مزیت‌های نسبی در تولیدات و بهره‌گیری از تجارت خارجی

به عنوان موتور محرکه توسعه تامین خواهد گردید [۱]. اندیشه تأسیس و راه‌اندازی مناطق آزاد در ایران از دهه ۱۳۳۰ شکل گرفت. در آن سال‌ها با توجه به وجود مشکلات ناشی از فقدان تسهیلات و تأسیسات مورد نیاز برای نگهداری کالاهای وارده به کشور، در بنادر جنوبی ضرورت ایجاد مناطق آزاد در کشور احساس می‌شد [۸]. در اسفند ماه سال ۱۳۴۹، قانونی تحت عنوان «قانون معافیت از حقوق و عوارض گمرکی کالاهایی که به منظور استفاده، مصرف و فروش وارد بعضی از جزایر خلیج فارس می‌شوند» به تصویب رسید که به موجب آن به دولت اجازه داده شد در هر یک از جزایر خلیج فارس که مقتضی بدانند، کلیه کالاهایی را که به منظور مصرف، استفاده و فروش در فروشگاه‌ها وارد جزیره مذکور می‌شوند، از پرداخت حقوق و عوارض گمرکی، سود بازرگانی، حق انحصار، عوارض مختلف و حق ثبت سفارش معاف نمایند [۷]. سه منطقه آزاد تجاری-صنعتی کیش، قشم و چابهار به دنبال تصویب برنامه اول توسعه اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی جمهوری اسلامی ایران و موافقت مجلس با تأسیس این مناطق طبق تبصره ۱۹ این برنامه به ترتیب در سال‌های ۶۸، ۶۹ و ۷۰ بدون برخورداری از قانونی مشخص فعالیت خود را آغاز نمودند. قانونی چگونگی تشکیل و اداره این مناطق در شهریور ماه سال ۱۳۷۲ به تصویب مجلس رسید. طبق ماده یک قانون چگونگی اداره مناطق آزاد تجاری-صنعتی جمهوری اسلامی ایران مصوبه مجلس شورای اسلامی در تاریخ ۱۳۷۲/۰۶/۰۷، اهداف تشکیل مناطق آزاد تجاری-صنعتی در ایران «تسریع در امور زیربنایی، عمران و آبادانی، رشد و توسعه اقتصادی، سرمایه‌گذاری و افزایش درآمد عمومی، ایجاد اشتغال سالم و مولد، تنظیم بازار کار و کالا، حضور فعال در بازارهای جهانی و منطقه‌ای، تولید و صادرات کالاهای صنعتی و تبدیلی و ارائه خدمات عمومی» بیان شده است. رسالت و مأموریت‌های مناطق آزاد در سطح ملی طبق اهداف مندرج در ماده پنج اساسنامه سازمان‌های این مناطق «ایفای نقش شایسته در اقتصاد ملی»، «بهبود رفاه اجتماعی همه جانبه» و نیز «اهمیت و نقش مناطق در ارتقای امنیت ملی» تعریف شده است. به علاوه برای هر کدام از مناطق

همجواری با کشورهای آذربایجان، ارمنستان، نخجوان و ترکیه (به عنوان دروازه اروپا) و وجود بستر مناسب ارتباطات اجتماعی و فرهنگی با کشورهای مذکور، برخورداری از شبکه‌های مناسب ارتباط ترانزیتی با سایر نقاط کشور، قرارگیری در کریدورهای بین‌المللی حمل و نقل (۶ کریدور)، برخورداری از پشتیبانی مادر شهر تبریز، پل ارتباطی با کشورهای CIS و اتحادیه اروپا، راه آهن با سابقه یکصد ساله و گمرک با سابقه ۶۰ ساله از ویژگی‌های خاص این منطقه می‌باشند.

۲. ادبیات و سوابق پژوهش

در راستای جستجو و یافتن پاسخ‌های اولیه برای سوال اصلی پژوهش مبنی بر شناسایی عواملی که می‌تواند در ارتقا و بهبود عملکرد منطقه آزاد ارس در بخش صادرات تأثیرگذار باشد؛ و نیز به منظور تسلط، آگاهی و اشراف بیشتر نسبت به موضوع، ایجاد زمینه و مبنایی برای تدوین فرضیات، آگاهی از روش کار دیگران و شناسایی بهتر متغیرها و نحوه اندازه‌گیری متغیرها و ایجاد تکیه گاهی برای استدلال منطقی در بررسی و ارزیابی فرضیات و استنتاج؛ ادبیات، سوابق و پیشینه تحقیق، مطالعه و نتایج پژوهش‌های قبلی مرتبط در جدول (۳) به صورت خلاصه ارائه گردید.

آزاد براساس توانائی‌ها و امکانات آنها ماموریت‌های خاصی تعریف شده است. به عنوان مثال، ماموریت چابهار ترانزیت کالا، تجارت منطقه‌ای و مبدل شدن به بارانداز کالاها و مواد اولیه منطقه‌ای است، ماموریت محوری قشم، عرضه سوخت و خدمات جنبی، صنایع بزرگ بویژه صنایع بزرگ مرتبط با نفت و گاز، فن آوری‌های زیستی پیشرفته، خدمات فنی مهندسی، ژئوپارک ملی و صادرات مجدد کالا است و منطقه آزاد کیش نیز می‌بایستی در زمینه توریسم و گردشگری، تمرکز خدمات فرهنگی-رفاهی، صنایع پیشرفته، فن آوری اطلاعات، ایجاد بورس خدمات تجاری نفت و کالاهای نفتی و مرکزیت یافتن در زمینه نمایشگاه‌ها و همایش‌های بین‌المللی و منطقه‌ای ایفای نقش نماید [۹].

به منظور تسریع در انجام امور زیربنایی، عمران و آبادانی، رشد و توسعه اقتصادی، سرمایه‌گذاری و افزایش درآمد عمومی، ایجاد اشتغال سالم و مولد، تنظیم بازار کار و کالا، حضور فعال در بازارهای جهانی و منطقه‌ای، تولید و صادرات کالاهای صنعتی و تبدیلی و ارائه خدمات با مرکزیت جلفا، منطقه آزاد تجاری صنعتی ارس به مساحت ۹۶ کیلومتر مربع در تاریخ ۱۳۸۲/۶/۲ به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید و در اواخر شهریور ماه ۸۳ با عنوان سازمان منطقه آزاد ارس آغاز به کار نمود.

جدول ۳- خلاصه نتایج پژوهش‌های قبلی مرتبط

نویسندگان	عنوان تحقیق	یافته‌ها
[۱۰] وفاداری، ۱۳۷۹	بررسی نقش مناطق آزاد تجاری-صنعتی در زمینه توسعه صادرات غیرنفتی	دلیل عدم موفقیت این مناطق در ایران، عدم سرمایه‌گذاری دولت در بخش امکانات و تاسیسات زیربنایی، فراهم نبودن شرایط مناسب برای سرمایه‌گذاری و جذب سرمایه‌های خارجی، فقدان سیاست‌های کلان اقتصادی و ارزی متناسب با مناطق آزاد و فقدان نیروی کار ارزان بوده است همچنین عدم ثبات سیاسی و اقتصادی و تضمین سرمایه در مناطق آزاد می‌باشد.
[۱۱] الویری، ۱۳۷۶	نقش مناطق آزاد ایران در توسعه صادرات غیرنفتی	مهمترین عوامل برای توفیق یک منطقه آزاد، قانونمندی پیشرفته و بدور از بوروکراسی و ثبات و پایداری آن، فراهم بودن زیربنایها و زیرساخت‌های اقتصادی و مکانیابی صحیح (دسترسی به بازار مواد اولیه، بازار مصرف و نیروی انسانی) ذکر می‌کند.
[۱۲] سیاف زاده و همکاران، ۱۳۹۲	تأثیر آزادسازی تجاری-صنعتی ارس و عوامل تأثیرگذار در رشد اقتصادی منطقه	ایجاد مراکز تجاری خصوصی و کارخانجات تولیدی و تخصیص هزینه برای احداث امور زیربنایی، اشتغال نیروی‌های منطقه و برخورداری از قوانین مقرر ساده و بانبات و فاقد جنبه‌های دست و پاگیر و نیز وجود قوانین و مقررات بدون ابهام در مورد حمایت از سرمایه‌گذاری خارجی نقش قابل توجهی در سرمایه‌گذاری خارجی و کسب درآمد ارزی و اقتصاد منطقه دارد.
[۸] اسفندیاری و همکاران، ۱۳۸۰	ارزیابی عملکرد مناطق آزاد تجاری ایران و تأثیر آن در توسعه اقتصادی این مناطق	مناطق آزاد سه گانه کیش، قشم و چابهار، به دلیل ضعف امکانات و تاسیسات زیربنایی، عدم منابع تأمین درآمدها، عدم ثبات سیاسی، عدم جذب سرمایه‌گذاران داخلی و خارجی، عدم جایگاه تعریف شده در برنامه‌های کلان و راهبردهای توسعه اقتصادی کشور، نتوانسته‌اند عملکرد موفقی ارائه نمایند.

نویسندگان	عنوان تحقیق	یافته ها
[۱۳] رهنورد، ۱۳۸۹	عوامل مؤثر بر عملکرد مناطق آزاد تجاری- صنعتی ایران	عوامل الزامات اجرایی و خط مش گذاری، عوامل محیطی، شفاف سازی قوانین و مقررات، جهت گیری استراتژیک و سازوکارهای تأمین مالی به عنوان عوامل اثرگذار مورد شناسایی قرار گرفته است.
[۱۴] نفری و ملایری آشتیانی، ۱۳۸۶	مناطق آزاد تجاری- صنعتی به مثابه اهرمی برای افزایش صادرات	باید شرایطی از قبیل تخصیص بودجه کافی برای مناطق توسط دولت، ایجاد امکانات زیربنایی و تسهیلات خدماتی لازم در مناطق، اعطای انگیزه های مناسب به سرمایه گذاران خارجی و داخلی، اعمال سیاست های مناسب و فعال ارزی در کشور و به ویژه در مناطق، ثبات سیاست های کلان اقتصادی، در مناطق آزاد ایران فراهم شود تا مانند سایر مناطق آزاد جهان موفق شوند.
[۱۵] حسینی و همکاران، ۲۰۱۳	عوامل مؤثر بر توانمندسازی صادرات منطقه آزاد ارس	استراتژی صادرات، شناخت و تجزیه و تحلیل محیط بین المللی، مواد و تجهیزات، آشنا بودن با سیستم پولی و بانکی، مقررات گمرکی، بازاریابی، تبلیغات، خدمات برون مرزی به عنوان عوامل اصلی شناخته شده است.
[۱۶] آرادونا آگارول، ۲۰۰۵	مقایسه عملکرد مناطق پردازش صادرات شمال آسیا در سه کشور هند، سریلانکا و بنگلادش	در این تحقیق عواملی چون: مکان یابی مناطق، کیفیت زیرساختها، کیفیت حکومت، سیاست امتیازات و ویژگی های خاص منطقه، تأثیر مستقیمی بر موفقیت اینگونه مناطق در سه کشور دارد. تجزیه و تحلیل عوامل مذکور در قالب مدل های اقتصاد سنجی با استفاده از آماره های توصیفی ترکیبی سه کشور، در دو سطح کشور و منطقه صورت گرفت.
[۱۷] محمدمامین کاولاک، ۲۰۱۲	اثرات اقتصادی مناطق آزاد در ترکیه	اثرات اقتصادی مناطق آزاد در ترکیه و موفقیت های مشاهده شده شرکت های مناطق آزاد این کشور تجزیه و تحلیل و میزان تحقق اهداف مناطق آزاد ترکیه ارزیابی شده است.
[۱۷] هانوو و بایی، ۲۰۱۳	جستجوی عوامل مؤثر در مراحل مختلف مناطق پردازش صادرات چین به روش پویایی های سیستم	طبق نتایج این پژوهش چهار عاملی که بر توسعه این مناطق اثرگذار می باشد عبارتند از: ساخت چارچوب توسعه از مناطق، انتخاب شرایط داخلی، شرایط بیرونی، سیاست های دولت و محیط بین المللی

حداقل نمونه به حجم ۱۰۰ نفر ضروری است [۱۸]. همچنین، در پژوهش های پیمایشی برای تعیین حجم نمونه معمولاً از جدول بارتلت و همکاران استفاده می شود؛ لذا، در پژوهش حاضر با استفاده از جدول مذکور تعداد ۱۱۲ نفر از جامعه آماری به عنوان نمونه انتخاب شد. برای اطمینان از کفایت حجم نمونه با توجه به روش آماری مورد استفاده یعنی مدل سازی معادلات ساختاری و حداقل مربعات جزئی (PLS) [۱۹]، ملاحظات مربوط به روش مذکور نیز در انتخاب حجم نمونه مورد توجه قرار گرفت. در این روش، اندازه و حجم نمونه حداقل بایستی ده برابر بیشتر از تعداد نشانگرهای تشکیل دهنده یک سازه باشد، یا ده برابر بیشتر از تعداد مسیرهای ساختاری جهت دار در یک سازه خاص در مدل ساختاری باشد. یعنی در مدل پژوهش، سازه ای که دارای بیشترین تعداد نشانگرهاست، باید شناسایی شده و تعداد نشانگرها را ۱۰ برابر نموده تا حجم نمونه به دست آید. در مدل انعکاسی نیز متغیر مکنون وابسته ای که بیشترین مسیر به سمت آن نشانه رفته را مشخص نموده و تعداد این مسیرها را ۱۰ برابر نموده تا حجم نمونه را به دست آوریم [۲۰]. با عنایت به اینکه سازه عوامل محیطی دارای بیشترین تعداد نشانگر در مقایسه با نشانگرهای دیگر سازه ها یعنی هشت نشانگر می باشد؛ بر این اساس، حداقل

با مرور ادبیات و بررسی نتایج مطالعات قبلی و نیز تحلیل عملکرد منطقه آزاد تجاری ارس، فرض بر این است که عوامل مؤثر بر ارتقا و بهبود عملکرد منطقه احصاء و در قالب فرضیه هایی مورد آزمون قرار گیرند. بر این اساس، فرضیه اصلی به شرح زیر تعریف و با روش هایی که در ادامه معرفی گردیده، مورد آزمون قرار گرفته است. عوامل اقتصادی، عوامل زیربنایی، نظام های مدیریتی، نظام های حقوقی و عوامل محیطی بر عملکرد صادراتی منطقه آزاد ارس تأثیر مثبت دارند.

۳. روش تحقیق

پژوهش حاضر، از نوع توصیفی- کاربردی و به روش پیمایشی انجام گرفته و از نظر نوع جمع آوری داده ها و اطلاعات، تحقیق میدانی است.

۳-۱. جامعه و نمونه آماری

جامعه آماری پژوهش شامل مدیران، کارشناسان و دست اندرکاران اجرایی سازمان منطقه آزاد ارس است که تعداد آن حدود ۲۰۰۰ نفر می باشد. به طور کلی، توصیه هایی که در خصوص حد نصاب اندازه نمونه برای پژوهش های توصیفی ارائه شده است،

جدول ۴- نتایج محاسبه پایایی پرسشنامه با ضریب آلفای کرونباخ

متغیرها	تعداد گویه‌ها	ضریب آلفای کرونباخ
عوامل اقتصادی	۵	۰/۶۱
زیرساخت‌های زیربنایی	۶	۰/۷۴
نظام‌های مدیریتی	۷	۰/۶۶
نظام‌های حقوقی	۴	۰/۷۹
عوامل محیطی	۸	۰/۷۴
ضریب آلفای کرونباخ کل سؤالات		۰/۸۱۲

۴. تجزیه و تحلیل داده‌ها

با توجه به اینکه حجم زیادی از متغیرهای تأثیرگذار بر بهبود عملکرد منطقه آزاد تجاری ارس شناسایی و احصاء گردید. به منظور تحلیل دقیق داده‌ها و رسیدن به نتایج علمی و عملیاتی، از روش تحلیل عاملی برای تقلیل حجم متغیرها و تشکیل ساختار جدید برای آنها استفاده شد تا به این وسیله تعداد زیاد متغیرها به عامل‌هایی خلاصه و از این طریق درک بهتری از موضوع تحقیق داشته باشیم. همچنین، از آنجا که پیش فرض اساسی محقق آن است که هر یک از عوامل تأثیرگذار بر عملکرد منطقه آزاد با زیرمجموعه خاصی از متغیرها ارتباط دارد؛ بنابراین، روش تحلیل عاملی تأییدی انتخاب و استفاده شد.

۴-۱. آزمون تحلیل عاملی تأییدی

در انجام تحلیل عاملی، ابتدا باید از مناسب بودن تعداد داده‌های مورد نظر برای تحلیل (اندازه نمونه و رابطه بین متغیرها) اطمینان حاصل نمود. برای این منظور از شاخص‌های KMO و آزمون بارتلت برای تأیید کفایت اندازه نمونه استفاده می‌شود. در صورتی که مقدار شاخص KMO از ۰/۶ کمتر باشد، نتایج تحلیل عاملی برای داده‌های مورد نظر چندان مناسب نمی‌باشد. اگر چنانچه مقدار sig آزمون بارتلت کوچکتر از پنج درصد باشد، تحلیل عاملی برای شناسایی ساختار (مدل عاملی) مناسب است [۲۲]. نتایج محاسبه شاخص‌های مورد نظر در جدول (۵) نشان داده می‌شود.

۸۰ نفر باید به‌عنوان نمونه انتخاب گردد. لازم به توضیح است، یکی از دلایل مهم برتری روش PLS به روش‌های نسل اول و دوم عدم نیاز به نمونه‌های بزرگتر و نیز عدم نیاز به نرمال بودن توزیع داده‌ها می‌باشد [۲۱]. با توجه به آنچه بیان شد و با لحاظ احتمال ریزش در پرسشنامه‌های توزیع شده، تعداد ۱۲۰ نفر به عنوان حجم نمونه آماری پژوهش تعیین گردید. البته، همگونی و یکدستی جامعه آماری و نیز پژوهش‌های قبلی انجام شده که از نظر روش با تحقیق حاضر مشابهت‌هایی دارند، حجم نمونه انتخابی را توجیه می‌نماید.

۳-۲. ابزارها و روش‌های جمع‌آوری داده‌ها و اطلاعات

برای گردآوری داده‌ها و اطلاعات مورد نیاز از روش‌های کتابخانه‌ای و میدانی استفاده شد. اطلاعات مربوط به مبانی نظری، ادبیات و پیشینه تحقیق به روش کتابخانه‌ای و با مطالعه کتب و مقالات بین‌المللی و داخلی گردآوری شد. نیازهای اطلاعاتی برای بررسی و آزمون فرضیات تحقیق و برآزش مدل نیز از طریق پیمایش و با استفاده از ابزار پرسشنامه گردآوری شد. پرسشنامه شامل ۳۱ سوال؛ یعنی پنج سوال اول برای جمع‌آوری داده‌های مورد نیاز برای آزمون فرض اول، هفت سوال بعدی برای آزمون فرض دوم، هفت سوال برای آزمون فرض سوم، چهار سوال برای آزمون فرض چهارم و هشت سوال آخر برای آزمون فرض پنجم در نظر گرفته شد.

۳-۳. روایی و پایایی پرسشنامه

به منظور تعیین روایی محتوایی، پرسشنامه اولیه در اختیار اساتید دانشگاهی و کارشناسان قرار گرفته و با بررسی میزان درستی و شفافیت سؤالات پرسشنامه و اظهار نظر و تأیید ایشان، در نهایت اعتبار پرسشنامه مورد پذیرش واقع شد. از آنجائیکه سؤالات و گویه‌های پرسشنامه براساس طیف لیکرت مورد سنجش قرار گرفته است؛ لذا، برای تعیین پایایی پرسشنامه از آزمون آلفای کرونباخ استفاده شد. مقدار ضریب آلفای کرونباخ برای کل پرسشنامه و نیز برای هریک از عوامل مورد مطالعه در جدول (۴) نشان داده می‌شود. مقادیر محاسبه نشان دهنده قابلیت اعتماد بالای پرسشنامه است.

جدول ۵- شاخص KMO و آزمون بارتلت

شاخص KMO		آزمون بارتلت
۰/۷۳۶	Approx. Chi-Square	
۱۷۳۴/۰۸۹	(مقدار آماره آزمون بارتلت)	
۴۶۵	درجه آزادی	
۰/۰۰۰	Sig (سطح معنی داری)	

منبع: یافته‌های پژوهش

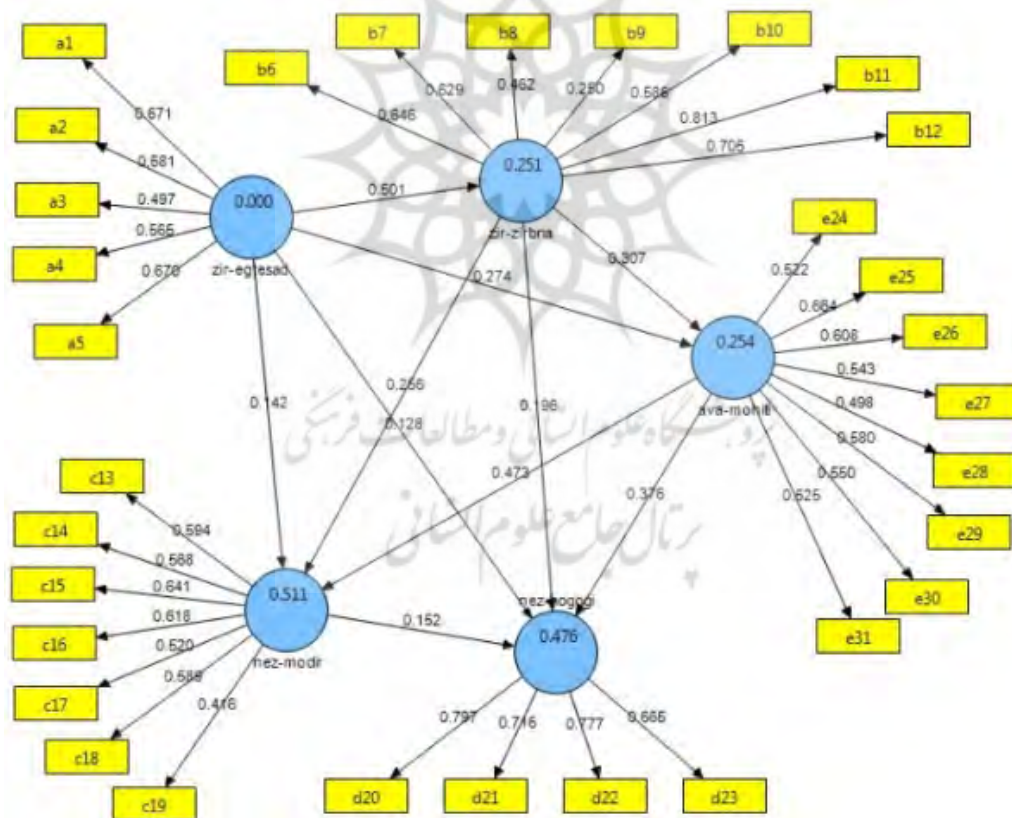
با توجه به اینکه مقدار شاخص KMO بزرگتر از ۰/۶ و عدد معناداری آزمون بارتلت کوچکتر از پنج درصد ($05/0 > sig$) به دست است، می‌توان گفت که داده‌های جمع‌آوری شده برای انجام تحلیل عاملی مناسب می‌باشد.

۴-۲. آزمون تحلیل عاملی تأییدی با نرم افزار PLS Smart

ضرایب بارهای عاملی که روی مسیرهای بین هر یک از

متغیرها و سوال‌ها (اعداد بین مستطیل با دایره) مربوط به آنها طبق شکل ۱ نشان داده شده، برای میزان کفایت هر یک از سؤالات استفاده می‌شود. بسته به اینکه محقق چه میزان دقت را برای حذف سؤالات در نظر بگیرد، مقادیر ملاک از ۰/۵ تا ۰/۷ برای بارهای عاملی و در سطح ۰/۰۱ معنی‌داری معرفی شده است. اما، کمترین سرحد اعلام شده مقدار ۰/۴ است [۲۱]. بدین معنی که سوال‌ها با بارهای عاملی کمتر از ۰/۴ کفایت لازم برای باقی ماندن در مدل را نداشته و باید حذف شده و مدل دوباره اجرا گردد.

از آنجا که در جدول ۵ تمامی مقادیر ضرایب بارهای عاملی به غیر از گویه وجود زیرساخت‌های فرودگاهی (b۹) از ۰/۴ بیشتر است، بیانگر مناسب بودن این معیار دارد. در نتیجه بعد از حذف گویه مربوطه از مدل، مراحل بعدی اجرا می‌شود.

نمودار ۱- مدل ساختاری پژوهش همراه با ضرایب بارهای عاملی

جدول (۶) گزارش شده است. مقادیر ملاک برای معنی دار بودن بارهای عاملی در سطح ۰/۰۱، بیشتر بودن مقادیر از ۲/۶۶

برای بررسی معنی‌داری بارهای عاملی در سطح ۰/۰۱، مقادیر آماره‌های t مربوط به معنی‌داری بارهای عاملی در

هست. با توجه به داده‌های جدول ۶ و از آنجا که تمامی بارهای عاملی گویه‌های پژوهش در سطح ۰/۰۱ و بیشتر معنی دار می‌باشد. بنابراین، گویه‌ها از اعتبار کافی برخوردار هستند.

جدول ۶- ضرایب بارهای عاملی و آماره‌های t مربوط به بارهای عاملی گویه‌های پژوهش

عامل	شاخص یا گویه	بارعاملی	آماره‌های t بارهای عاملی
عوامل اقتصادی	a1- بازاریابی نوین	۰/۶۷	۱۰/۲۵۸۵۴۳
	a2- وجود تعاونی‌های بازاریابی صادرات	۰/۶۸	۹/۴۱۰۹۱۴
	a3- اختصاص هزینه‌های عمرانی و جاری برای احداث آموزش‌زیربنایی منطقه	۰/۵	۴/۸۴۲۴۶۰
	a4- ثبات سیاست‌های تعیین نرخ ارز	۰/۵۶	۶/۹۰۴۱۱۶
	a5- ایجاد موسسه‌های پولی و بانکی معتبر	۰/۶۷	۶/۸۳۰۷۶۸
زیرساخت‌های زیربنایی	b6- وجود تسهیلات زیربنایی آب و حامل‌های انرژی	۰/۶۵	۸/۰۲۲۸۰۰
	b7- وجود زیرساخت‌های ارتباطی (تلفن، اینترنت، پست و...)	۰/۶۳	۹/۲۴۳۴۱۳
	b8- وجود زیرساخت‌های حمل و نقل (راه شوسه، راه آهن و...)	۰/۴۶	۴/۱۶۲۲۴۳
	b9- وجود زیرساخت‌های فرودگاهی	۰/۲۵	حذف شده
	b10- ارائه خدمات آموزشی (آموزش عالی، ایجاد مراکز مشاوره صادرات)	۰/۵۹	۷/۷۲۰۵۹۴
	b11- وجود انبارهای مناسب	۰/۸۱	۲۷/۲۳۷۹۰۹
	b12- ارائه خدمات عمومی (هتل، موسسات پیشرفته پزشکی و...)	۰/۷	۱۳/۰۷۴۶۱۲
نظام‌های مدیریتی	c13- ثبات در تصمیم‌گیری‌ها	۰/۵۹	۶/۲۱۱۲۰۶
	c14- اتخاذ استراتژی تولید و توسعه صادرات کشور	۰/۵۷	۵/۰۵۹۶۶۷
	c15- ثبات مدیریت	۰/۶۴	۶/۸۰۴۲۱۳
	c16- ساده‌سازی فرایندهای گمرکی صادرات	۰/۶۲	۶/۱۱۹۵۵۵
	c17- خدمات برون مرزی اعم از ارائه خدمات به مشتریان اصلی	۰/۵۲	۴/۸۷۷۰۰۰
	c18- تخصیص بودجه ی کافی برای مناطق توسط دولت	۰/۵۹	۵/۳۶۷۵۸۵
	c19- هماهنگی و انطباق سیاست خارجی با تحولات اقتصاد بین الملل	۰/۴۱	۳/۲۹۹۸۰۲
	c20- معافیت مالیاتی اعمال شده به منظور توسعه فعالیت‌های تولیدی	۰/۸	۱۴/۲۸۲۰۸۵
نظام‌های حقوقی	d21- اعطاء تسهیلات بانکی با بهره‌های پایین	۰/۷۲	۱۲/۶۳۶۰۱۷
	d22- ارائه خدمات بیمه ای	۰/۷۸	۱۸/۵۱۵۴۷۴
	d23- معافیت عوارضی و گمرکی اعمال شده	۰/۶۶	۷/۰۸۰۷۹۶
عوامل محیطی	e24- عرضه مواد اولیه ارزان	۰/۵۲	۳/۷۹۶۷۵۸
	e25- وجود نیروی کار ارزان	۰/۶۶	۸/۹۳۶۶۱۳
	e26- مکان‌یابی صحیح	۰/۶۱	۴/۳۳۸۵۸۷
	e27- وضعیت سیاسی کشور در عرصه‌های جهانی	۰/۵۴	۵/۹۲۷۹۸۱
	e28- وضعیت فرهنگی کشور در عرصه‌های جهانی	۰/۵	۵/۱۲۷۱۹۸
	e29- ثبات اقتصادی کشور	۰/۵۸	۵/۲۱۲۲۱۳
	e30- وجود رقیبان جدی در منطقه	۰/۵۵	۵/۲۹۳۱۶۰
	e31- ثبات سیاسی کشور	۰/۵۲	۴/۴۹۵۲۰۶

مطابق با الگوریتم تحلیل داده‌ها در PLS، بعد از سنجش بارهای عاملی سوالات، پایایی ترکیبی محاسبه و نتایج آن در جدول زیر گزارش گردیده است.

جدول ۷- نتایج معیار پایایی ترکیبی هر یک از سازه‌های پژوهش

متغیرها	ضریب پایایی ترکیبی ($CR > 0/7$)
عوامل اقتصادی	۰/۷۵۶۰۴۲
زیرساختهای زیربنایی	۰/۸۰۸۸۲۷
نظامهای مدیریتی	۰/۷۶۶۵۱۴
نظامهای حقوقی	۰/۸۲۸۴۵۸
عوامل محیطی	۰/۷۸۶۷۶۵

با توجه به اینکه مقدار مناسب برای پایایی ترکیبی ۰/۷ است و مطابق با یافته‌های جدول فوق این معیارها در مورد سازه‌های پژوهش مقدار مناسبی را ایجاد نموده‌اند، می‌توان مناسب بودن

وضعیت پایایی ترکیبی پژوهش را تأیید نمود. برای بررسی روایی تشخیصی یا واگرایی سازه‌ها باید ملاک بار تقاطعی گویه‌ها مورد بررسی قرار گیرد. علاوه بر این ملاک، شاخص بررسی اعتبار اشتراک را به‌عنوان ملاک دیگری برای بررسی کیفیت یا برازش مدل اندازه‌گیری پیشنهاد می‌کنند. در جدول ۸ بار تقاطعی هر یک از گویه‌ها بر سازه خود و سازه‌های دیگر گزارش شده‌اند. برای اینکه روایی تشخیصی سازه‌ها قابل قبول باشد، باید بار عاملی هر گویه بر سازه خود حداقل ۰/۱ بیشتر از آن بر سازه دیگر باشد. با توجه به جدول زیر، روایی قابل قبول است. برای مثال، اگر بار گویه a_1 بر سازه خود یعنی زیرساخت‌های اقتصادی و سازه‌های دیگر را در نظر بگیریم، نشانگر بیشترین بار بر زیرساخت‌های اقتصادی دارد و مقدار آن بیشتر از ۰/۱ می‌باشد. در مورد گویه‌های دیگر نیز همین روال برقرار است.

جدول ۸- بار تقاطعی هر یک از گویه‌ها بر سازه خود مربوط به سازه‌های پژوهش

گویه‌ها	عوامل اقتصادی	زیرساخت‌های زیربنایی	نظامهای مدیریتی	نظامهای حقوقی	عوامل محیطی
a1	۰/۶۷۲۲۱۳	۰/۲۵۸۴۹۳	۰/۲۱۷۶۴۰	۰/۳۱۸۱۵۰	۰/۱۸۱۰۶۰
a2	۰/۶۸۲۴۵۱	۰/۲۷۱۵۶۰	۰/۲۵۸۵۵۲	۰/۳۰۳۶۴۲	۰/۳۲۰۴۶۴
a3	۰/۴۹۶۱۰۱	۰/۲۹۸۶۱۵	۰/۳۰۷۵۹۳	۰/۲۲۲۰۲۱	۰/۱۸۵۰۵۵
a4	۰/۵۶۵۴۶۸	۰/۲۷۵۷۴۷	۰/۲۷۱۷۲۲	۰/۴۱۰۵۴۷	۰/۲۱۹۶۰۰
a5	۰/۶۶۸۲۵۰	۰/۴۹۲۳۲	۰/۳۸۱۴۶۰	۰/۱۸۴۰۰۵	۰/۳۷۷۳۱۶
b6	۰/۴۲۳۰۴۵	۰/۶۴۱۲۵۶	۰/۲۵۴۱۷۵	۰/۳۳۸۴۳۱	۰/۲۲۲۲۰۶
b7	۰/۲۳۲۵۵۹	۰/۶۳۱۱۳۵	۰/۳۲۱۸۰۴	۰/۲۷۹۸۱۷	۰/۲۰۶۸۸۰
b8	۰/۲۰۴۹۸۱	۰/۴۲۴۷۰۱	۰/۱۹۵۶۴۸	۰/۱۱۸۹۸۶	۰/۰۷۰۳۹۶
b10	۰/۳۶۶۴۱۴	۰/۵۹۱۹۳۷	۰/۴۴۹۳۱۲	۰/۴۴۹۳۱۲	۰/۳۶۵۱۰۸
b11	۰/۳۹۴۳۷۴	۰/۸۱۹۲۰۷	۰/۴۴۶۰۳۱	۰/۳۹۵۳۱۶	۰/۴۰۲۴۹۰
b12	۰/۲۸۲۲۸۴	۰/۷۲۱۹۳۱	۰/۳۲۲۹۳۰	۰/۳۶۵۸۶۹	۰/۲۷۹۴۶۱
c13	۰/۲۱۱۴۹۰	۰/۱۹۸۴۳۵	۰/۵۹۴۴۰۴	۰/۲۰۳۲۳۱	۰/۳۶۸۹۸۹
c14	۰/۳۵۵۵۹۹	۰/۲۱۰۲۵۸	۰/۵۶۷۸۱۲	۰/۲۵۳۹۸۳	۰/۳۸۲۴۲۷
c15	۰/۲۵۳۰۱۷	۰/۳۷۸۲۴۶	۰/۶۴۰۵۱۱	۰/۴۶۳۲۵۳	۰/۲۴۷۴۲۷
c16	۰/۳۳۴۵۴۵	۰/۳۰۶۱۳۷	۰/۶۱۷۳۲۴	۰/۳۸۱۷۱۲	۰/۳۳۸۰۰۷
c17	۰/۳۱۴۵۰۵	۰/۲۹۸۷۵۶	۰/۵۲۰۱۱۱	۰/۲۲۱۳۲۴	۰/۳۶۵۲۹۱

گویه‌ها	عوامل اقتصادی	زیرساخت‌های زیربنایی	نظام‌های مدیریتی	نظام‌های حقوقی	عوامل محیطی
c18	۰/۲۶۲۲۳۶	۰/۳۳۰۳۴۱	۰/۵۸۹۸۸۹	۰/۴۴۸۹۲۳	۰/۵۱۹۳۰۶
c19	۰/۲۵۹۸۲۹	۰/۳۹۱۱۵۲	۰/۴۱۵۴۵۷	۰/۱۲۲۳۵۳	۰/۳۲۰۶۶۴
d20	۰/۳۰۲۸۷۰	۰/۵۰۹۹۵۹	۰/۵۴۷۵۵۳	۰/۷۹۵۹۴۱	۰/۴۴۲۷۸۹
d21	۰/۲۴۲۴۶۵	۰/۲۵۳۹۳۹	۰/۲۹۹۶۷۴	۰/۷۷۲۴۹	۰/۴۱۲۰۷۰
d22	۰/۴۱۷۹۸۹	۰/۳۵۳۳۲۴	۰/۴۸۰۸۴۰	۰/۷۷۷۹۰۲	۰/۶۱۵۰۷۸
d23	۰/۳۸۸۸۶۳	۰/۳۵۷۵۶۴	۰/۲۶۷۱۶۸	۰/۶۶۳۱۴۶	۰/۲۹۹۰۹۱
e24	۰/۰۶۵۷۴۷	۰/۱۴۴۶۳۵	۰/۳۰۴۱۴۷	۰/۳۷۲۹۸۷	۰/۵۲۳۷۲۳
e25	۰/۳۸۱۳۵۱	۰/۴۲۷۹۴۲	۰/۴۷۲۶۶۲	۰/۵۵۲۸۶۵	۰/۶۶۴۹۵۵
e26	۰/۱۹۳۷۱۳	۰/۲۰۵۴۰۷	۰/۴۲۳۶۸۵	۰/۳۶۸۸۷۸	۰/۶۰۸۱۶۰
e27	۰/۱۶۵۰۲۵	۰/۲۶۳۵۵۱	۰/۴۳۱۰۵۰	۰/۳۰۶۴۳۸	۰/۵۴۱۰۷۴
e28	۰/۱۱۵۸۱۹	۰/۲۳۱۵۱۱	۰/۲۸۷۰۰۴	۰/۳۱۴۳۹۶	۰/۴۹۷۹۹۳
e29	۰/۳۵۶۲۰۹	۰/۱۸۳۲۱۲	۰/۳۴۶۰۸۴	۰/۲۷۷۵۶۴	۰/۵۷۸۹۰۴
e30	۰/۲۶۱۰۸۴	۰/۱۱۳۸۱۵	۰/۲۸۲۴۸۵	۰/۲۴۴۶۱۰	۰/۵۴۹۱۷۸
e31	۰/۳۱۶۰۳۰	۰/۳۴۳۳۳۲	۰/۳۰۰۷۶۷	۰/۲۳۵۹۸۶	۰/۵۲۴۷۴۰

۴-۳. آزمون نرمال بودن داده‌های پژوهش

به منظور انتخاب آزمون‌های آماری پارامتریک یا ناپارامتریک برای بررسی فرضیات پژوهش، از آزمون کلموگروف-اسمیرنوف (K-S) برای بررسی توزیع داده‌ها از نظر نرمال یا غیر نرمال استفاده شد. نتایج انجام آزمون برای داده‌های مربوط به سوالات و گویه‌های هر یک از عوامل در جدول (۱۰) گزارش گردیده است.

آخرین آزمون برای بررسی کیفیت ابزارهای اندازه‌گیری، شاخص بررسی اعتبار اشتراک می‌باشد. نتایج کلی بررسی شاخص مذکور مربوط به هر گروه در جدول (۹) نشان داده شده است. با توجه به جدول (۹) و از آنجاکه شاخص واریانس اعتبار اشتراک تمامی متغیرهای مکنون در جدول فوق مثبت می‌باشد؛ لذا، مدل اندازه‌گیری از کیفیت مناسب برخوردار است.

جدول ۹- بررسی اعتبار اشتراک

جدول ۱۰- آزمون k-s برای بررسی نرمال بودن توزیع داده

وضعیت توزیع	سطح معنی‌داری	انحراف معیار	میانگین	داده‌های مورد بررسی
غیر نرمال	۰/۰۰	۲/۵	۲۰/۸۴	عوامل اقتصادی
غیر نرمال	۰/۰۱	۳/۶۴	۲۹/۷۵	عوامل زیربنایی
غیر نرمال	۰/۰۰	۳/۱۱	۳۰	نظام‌های مدیریتی
غیر نرمال	۰/۰۰	۲/۸۷	۱۶/۷۸	نظام‌های حقوقی
غیر نرمال	۰/۰۰	۳/۸۶	۳۴/۲۶	عوامل محیطی

با توجه به اینکه در سطح اطمینان ۹۵ درصد، مقدار آماره و مقادیر سطح معنی‌داری (Sig) کمتر از ۰/۰۵ می‌باشد، فرض

Total	(SSO) مجموع مجذورات مشاهدات برای هر بلوک متغیر مکنون	(SSE) مجموع مجذور خطاهای پیش‌بینی برای هر بلوک متغیر مکنون	1-SEE/(SSO) شاخص واریانس اعتبار اشتراک
عوامل اقتصادی	۶۰۰,۰۰۰۰۰۰	۵۴۷,۳۰۰۸۲۶	۰,۰۸۷۸۳۲
زیرساخت‌های زیربنایی	۷۲۰,۰۰۰۰۰۰	۵۷۷,۹۷۲۹۵۷	۰,۱۹۷۲۶۰
نظام‌های مدیریتی	۸۴۰,۰۰۰۰۰۰	۷۷۳,۶۰۱۵۵۳	۰,۰۷۹۰۴۶
نظام‌های حقوقی	۴۸۰,۰۰۰۰۰۰	۳۵۴,۵۵۹۷۳۷	۰,۲۶۱۳۳۴
عوامل محیطی	۹۶۰,۰۰۰۰۰۰	۸۴۶,۲۱۱۴۶۵	۰,۱۱۸۵۳۰

نرمال بودن توزیع متغیرهای پژوهش رد می‌شود. بنابراین، از آزمون ناپارامتریک دوجمله‌ای برای آزمون فرضیات و بررسی تأثیر عوامل مورد نظر بر عملکرد صادرات منطقه آزاد تجاری ارس استفاده شد.

۴-۴. آزمون فرضیه‌های پژوهش

نتایج حاصل از آزمون فرضیات پژوهش که بر مبنای فرضیه اصلی «عوامل اقتصادی، زیرساخت‌های زیربنایی، نظام‌های مدیریتی، نظام‌های حقوقی و عوامل محیطی بر عملکرد صادراتی منطقه آزاد ارس تأثیر مثبت دارند»، و با آزمون ناپارامتریک دوجمله‌ای مورد بررسی قرار گرفته‌اند، در جدول ۱۱ گزارش گردیده است.

جدول ۱۱- آزمون فرضیه‌های پژوهش

عنوان فرضیه	مقدار سطح معناداری	نتیجه
عوامل اقتصادی بر عملکرد صادراتی منطقه آزاد ارس تأثیر مثبت دارد	۰/۱۰۰	تائید
زیرساخت‌های زیربنایی بر عملکرد صادراتی منطقه آزاد ارس تأثیر مثبت دارد	۰/۰۰۰	تائید
عامل نظام‌های مدیریتی بر عملکرد صادراتی منطقه آزاد ارس تأثیر مثبت دارد	۰/۴۴۱	رد
عامل نظام‌های حقوقی بر عملکرد صادراتی منطقه آزاد ارس تأثیر مثبت دارد	۰/۰۰۰	تائید
عوامل محیطی بر عملکرد صادراتی منطقه آزاد ارس تأثیر مثبت دارد	۰/۰۰۰	تائید

با توجه به جدول ۱۱ می‌توان نتیجه گرفت که از بین متغیرهای مؤثر عوامل اقتصادی، زیرساخت‌های زیربنایی، عامل نظام‌های حقوقی و عوامل محیطی بر عملکرد صادراتی منطقه آزاد ارس تأثیر مثبت دارد و عامل نظام‌های مدیریتی بر عملکرد صادراتی این منطقه تأثیر مثبت ندارد.

۴-۵. اولویت‌بندی عوامل مؤثر بر عملکرد صادراتی منطقه آزاد تجاری - صنعتی ارس

به منظور اولویت‌بندی متغیرهای مؤثر بر عملکرد صادراتی منطقه آزاد ارس از آزمون فریدمن بهره گرفته شد. این آزمون

جهت اولویت‌بندی و رتبه‌بندی چندین متغیر براساس بیشترین تأثیر بر یک متغیر به کار می‌رود. همانطور که در جدول ۱۲ مشاهده می‌شود، مقدار سطح معنی‌داری (Sig) کمتر از ۰/۰۵ می‌باشد؛ لذا، می‌توان نتیجه گرفت که اولویت متغیرهای مؤثر بر عملکرد صادراتی منطقه آزاد ارس دارای اهمیت یکسانی نیستند.

جدول ۱۲- مقادیر آزمون فریدمن

عوامل مؤثر بر عملکرد صادراتی منطقه ارس	مقادیر آزمون فریدمن
تعداد داده‌های هر متغیر	۱۲۰
مقدار آماره کای دو (χ^2)	۳۳۵/۵۴۵
درجه آزادی (df)	۳
سطح معناداری (Sig)	۰/۰۰۰

جدول ۱۳ نشان‌دهنده اهمیت هر کدام از متغیرها می‌باشد. هر چقدر میانگین رتبه‌ها بیشتر باشد، اهمیت آن متغیر بیشتر است.

جدول ۱۳- اهمیت هر کدام از متغیرها

ردیف	عامل‌ها	میانگین نمره‌ها
۱	عوامل محیطی	۳/۸۶
۲	زیرساخت‌های زیربنایی	۳/۱۳
۳	عوامل اقتصادی	۱/۹۵
۴	نظام‌های حقوقی	۱/۰۶

نتیجه‌گیری و پیشنهادهای پژوهش

پژوهش حاضر با هدف بررسی عملکرد منطقه آزاد تجاری صنعتی ارس از منظر صادرات انجام شد.

بررسی و تحلیل آمار و ارقام موجود نشان داد که علی‌رغم زحمات، تلاش‌ها و مساعی سیاستگذاران و دست‌اندرکاران، متأسفانه عملکرد منطقه آزاد تجاری ارس از نظر اهداف تعیین شده بخصوص از نظر صادرات چندان مناسب نبوده و برای بهبود عملکرد در حوزه صادرات به مطالعه و بررسی بیشتر نیاز است. عبارتی، آسیب‌شناسی روند گذشته و تحلیل چرایی ضعف عملکرد صادراتی این منطقه با هدف اتخاذ تدابیر لازم و ارائه راهکارهای اجرایی برای برون‌رفت از وضع فعلی و بهبود

عملکرد ضروری است. برای این منظور، شناسایی عواملی که می‌تواند در ارتقا و بهبود عملکرد منطقه آزاد تجاری صنعتی ارس در بخش صادرات تأثیرگذار باشد، به‌عنوان سوال اصلی پژوهش مطرح گردید. در پاسخ به سوال پژوهش و رسیدن به هدف تحقیق؛ ابتدا، با رویکرد اکتشافی از طریق مرور ادبیات و پیشینه تحقیق، مهمترین عوامل و مولفه‌های تأثیرگذار بر عملکرد صادراتی مناطق آزاد شناسایی و احصاء گردید. با توجه به حجم زیاد متغیرها، به منظور تحلیل دقیق داده‌ها و رسیدن به نتایج علمی و عملیاتی، از روش تحلیل عاملی تاییدی برای تقلیل حجم متغیرها استفاده شد.

بازاریابی نوین، وجود تعاونی‌های بازاریابی صادرات، اختصاص هزینه‌های عمرانی و جاری برای احداث امور زیربنایی منطقه، ثبات سیاست‌های تعیین نرخ ارز و ایجاد موسسه‌های پولی و بانکی معتبر به‌عنوان عوامل اقتصادی؛ وجود تسهیلات زیربنایی آب و حامل‌های انرژی، وجود زیرساخت‌های ارتباطی مانند تلفن، اینترنت، پست و غیره، وجود زیرساخت‌های حمل و نقل، وجود زیرساخت‌های فرودگاهی، ارائه خدمات آموزشی و مشاوره صادرات، وجود انبارهای مناسب و ارائه خدمات عمومی به‌عنوان عوامل زیربنایی؛ ثبات در تصمیم‌گیری‌ها، اتخاذ استراتژی تولید و توسعه صادرات کشور، ثبات مدیریت، ساده‌سازی فرایندهای گمرکی صادرات، خدمات برون مرزی اعم از ارائه خدمات به مشتریان اصلی، تخصیص بودجه‌ی کافی برای مناطق توسط دولت و هماهنگی و انطباق سیاست خارجی با تحولات اقتصاد بین الملل تحت عنوان نظام‌های مدیریتی؛ معافیت مالیاتی اعمال شده به منظور توسعه فعالیت‌های تولیدی، اعطاء تسهیلات بانکی با بهره‌های پایین، ارائه خدمات بیمه‌ای و معافیت عوارضی و گمرکی اعمال شده در قالب نظام‌های حقوقی؛ عرضه مواد اولیه و نیروی کار ارزان، مکان‌یابی صحیح، وضعیت سیاسی و فرهنگی کشور در عرصه‌های جهانی، ثبات اقتصادی کشور، وجود رقیبان جدی در منطقه و ثبات سیاسی کشور تحت عنوان عوامل محیطی دسته‌بندی شد.

با انجام آزمون کالموگروف - اسمیرنوف و با توجه به نرمال نبودن توزیع داده‌ها از آزمون ناپارامتریک دو جمله‌ای

برای بررسی عوامل موثر بر بهبود عملکرد صادراتی منطقه آزاد تجاری ارس در فرضیات پژوهش و نیز از آزمون فریدمن برای اولویت‌بندی عوامل استفاده شد. نتایج تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد که عوامل اقتصادی، عوامل زیربنایی، نظام‌های حقوقی و عوامل محیطی می‌تواند تأثیر مثبت و معنی‌داری بر ارتقای عملکرد صادراتی منطقه ارس دارند. نتایج آزمون فریدمن نیز نشان داد که مؤلفه‌های مربوط به عوامل محیطی با میانگین $3/86$ مهمترین عامل مؤثر در عملکرد صادراتی منطقه بوده است؛ عوامل زیربنایی و زیرساخت‌ها با میانگین $3/13$ ؛ عوامل اقتصادی با میانگین $1/95$ و عوامل مربوط به نظام‌های حقوقی با میانگین $1/06$ به ترتیب در رتبه‌های بعدی تأثیرگذاری بر عملکرد صادراتی قرار گرفتند. براساس نتایج تحقیق، عوامل اقتصادی بر عملکرد صادراتی منطقه آزاد ارس تأثیر مثبت دارد و نتایج به‌دست آمده در پژوهش حاضر با نتایج پژوهش‌های الویری (۱۳۷۶)، عضدی دیلمی (۱۳۸۷)، وفاداری (۱۲۷۹) و حسینی و همکاران (۲۰۱۳) همراستا می‌باشد. همچنین، تأثیر مثبت و معنی دار عوامل زیربنایی بر عملکرد صادراتی منطقه آزاد ارس با نتایج پژوهش‌های الویری (۱۳۷۶)، نفری و ملایری آشتیانی (۱۳۸۶)، وفاداری (۱۳۷۹)، اسفندیاری و همکاران (۱۳۸۸) و سیاف زاده و همکاران (۱۳۹۲) تطابق کامل دارند. در نهایت، تأثیر عامل نظام‌های حقوقی در عملکرد صادراتی منطقه آزاد ارس با نتایج تحقیقات نفری و ملایری آشتیانی (۱۳۸۶)، رهنورد (۱۳۸۹) و حسینی و همکاران (۲۰۱۳) هم جهت می‌باشد.

براساس نتایج به‌دست آمده و به منظور ایجاد زمینه و بستر مناسب جهت افزایش صادرات در منطقه آزاد ارس پیشنهاد می‌شود؛ زیرساخت‌های مناسب اقتصادی از قبیل سیستم بانکی، نظام بیمه‌ای و مانند آن با رویکردهای بین‌المللی ایجاد و با رفع مشکلات مربوط به زیرساخت‌ها، زمینه‌های حمل و نقل جاده ای، ریلی و هوایی کالا و نیز انبارهای واقع در منطقه تجهیز گردد. افزایش خدمات عمومی، رفاهی و گردشگری در منطقه نیز ضرورت دارد. از آنجا که موفقیت مناطق آزاد، به خصوص منطقه آزاد ارس با عنایت به موقعیت خاص جغرافیایی منطقه در گرو امنیت اقتصادی کشور است، باید از طریق قوانین و مقررات

جاری مورد توجه قرار گیرد. با استقرار نظم حقوقی و نهادی معطوف به رشد تولید و تجارت، شرایط باثباتی را می‌توان برای فعالیت‌های بخش خصوصی در مناطق آزاد بوجود آورد و از راه تغییر و اصلاح قوانین و مقررات؛ به خصوص قوانین صادرات؛ علاوه بر تأمین امنیت و تقویت انگیزه‌ها، زمینه مناسبی در ترغیب تولیدکنندگان به افزایش صادرات فراهم سازد. برگزاری کارگاه آموزشی در زمینه قوانین گمرکی جهت توجیه و آموزش قوانین مالی و گمرکی؛ ایجاد یک مؤسسه تحقیقات بازار به منظور شناسایی بازار و تجزیه و تحلیل محیط بین‌المللی از جمله مشتریان، رقبا و عرضه‌کنندگان و آشنایی با سیستم‌های پولی و بانکی و اصول قراردادهای و معاملات بین‌المللی و نیز هدفمند کردن یارانه‌ها و جوایز در جهت تقویت بنیه رقابتی محصولات صادراتی از دیگر راهکارهای پیشنهادی می‌باشد. براساس مبانی تفکر سیستمی برای موفقیت و رسیدن به اهداف مناطق آزاد شیوه‌های متعددی وجود دارد (اصل همپایانی) و مطابق نظریه اقتصادی، نمی‌توان فهرست کاملی از عواملی که متضمن بهبود عملکرد صادرات در هر شرایطی باشد، ارائه کرد؛ اما، می‌توان پژوهش حاضر را به‌عنوان چارچوب و مبنایی برای راهنمایی مطالعات بعدی و نیز الگویی در سیاستگذاری و مدیریت مناطق آزاد در جهت رسیدن به اهداف صادرات مورد استفاده قرار داد.

پی‌نوشت

۱. فتح الهی، ۱۳۷۷. ص ۴۰.
۲. مجله مناطق آزاد، ۱۳۶۹. ص ۳۹.
۳. نشریه تخصصی امور گمرکی، ۱۳۹۴. ص ۷.
۴. کبیری، ۱۳۹۳.
۵. آمارنامه منطقه آزاد تجاری- صنعتی ارس. ۱۳۹۳، ص ۱۸.
۶. گزارش عملکرد تجارت خارجی کشور، ۱۳۹۳. (وزارت صنعت، معدن و تجارت- سازمان توسعه تجارت ایران).
۷. مقدسی، ۱۳۸۹.
۸. اسفندیاری و همکاران، ۱۳۸۸.
۹. دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد تجاری- صنعتی و ویژه اقتصادی
۱۰. وفاداری، ۱۳۷۹.
۱۱. الویری، ۱۳۷۶.

۱۲. سیاف زاده و همکاران، ۱۳۹۲.
۱۳. رهنورد، ۱۳۸۹.
۱۴. نفری و ملایری آشتیانی، ۱۳۸۶.
۱۵. حسینی و همکاران، ۲۰۱۳.
۱۶. آرادونا آگارول، ۲۰۰۵.
۱۷. محمدمین کاوولاک، ۲۰۱۲.
۱۷. هانوو و بایی، ۲۰۱۳.
۱۸. عباسی اسفنجانی، ۱۳۹۰، ص ۲۱.

19. Partial Least Square=PLS

۲۰. سیدعباس زاده و همکاران، ۱۳۹۱. ص ۳۶.
۲۱. داوری و رضازاده، ۱۳۹۲. صص ۱۷ و ۶۸.
۲۲. مؤمنی و فعال قیومی، ۱۳۸۹. صص ۱۹۴-۱۹۱.

منابع

- آمار نامه منطقه آزاد تجاری- صنعتی ارس، ۱۳۹۳.
- اسفندیاری، علی اصغر؛ مقدس حسین زاده، سمیره و دلاوری، مجید، ۱۳۸۸. «ارزیابی عملکرد مناطق آزاد تجاری ایران و تأثیر آن در توسعه اقتصادی این مناطق»، پژوهشنامه اقتصادی.
- الویری، مرتضی، ۱۳۷۶. «نقش مناطق آزاد ایران در توسعه صادرات غیرنفتی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد. مرکز آموزش مدیریت. چاپ نشده.
- تقی‌زاده، هوشنگ و تازی، غفار، ۱۳۸۶. «روش تحقیق در علوم انسانی»، تهران: انتشارات حفیظ.
- دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد تجاری- صنعتی و ویژه اقتصادی. <http://www.freezones.ir>
- داوری، علی و رضازاده، آرش. «مدل‌سازی معادلات ساختاری با نرم‌افزار PLS»، انتشارات جهاد دانشگاهی، ۱۳۹۲.
- رهنورد، فرج‌الله، ۱۳۸۹. «عوامل موثر بر عملکرد مناطق آزاد تجاری- صنعتی ایران»، فرایند مدیریت و توسعه، شماره ۷۴.
- نشریه تخصصی امور گمرکی، ۱۵ فروردین، ۱۳۹۴. «جزئیات آمار تجارت خارجی ایران. نشریه گمرک»، شماره ۷۱۵، سال هفدهم.
- سیاف زاده، علیرضا؛ بهنام، محمد و بهنام، شکار، ۱۳۹۲. «تأثیر آزادسازی تجاری- صنعتی ارس و عوامل تأثیر گذار در رشد اقتصادی منطقه»، تهران: اولین همایش ملی جغرافیا، شهرسازی و توسعه پایدار.
- سیدعباس زاده، میرمحمد؛ امانی ساری بگلو، جواد؛ حضرتی آذر، هیمن و پاشوی، قاسم، ۱۳۹۱. «مقدمه‌ای بر مدل‌یابی معادلات ساختاری به

Mohammad Sadegh." Influential Factors on Export Developing in Aras Free Zone". Life Science Journal, PP 511-519, 2013.

پایگاه‌های اطلاعاتی

سایت اینترنتی اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی تهران. www.tccim.ir

سایت اینترنتی گمرک جمهوری اسلامی ایران www.irica.gov.ir
وزارت صنعت، معدن و تجارت، عملکرد آماری.

روش PLS و کاربرد آن در علوم رفتاری»، انتشارات دانشگاه ارومیه. عباسی اسفنجانی، حسین، ۱۳۹۰. «آشنایی با انجام پروژه‌های تحقیقاتی و ارائه سمینار»، تبریز: انتشارات فروزش.

علوی، موسی، ۱۳۹۲. «مدل یابی معادلات ساختاری در پژوهش‌های مرتبط با آموزش علوم سلامت: معرفی روش و کاربرد آن». مجله ایرانی آموزش در علوم پزشکی، شهریور، ۱۳(۶).

فتح‌الهی، سعید، ۱۳۷۷. «مناطق آزاد ایران، تجربه‌های ناکام و ضرورت بازنگری اساسی»، مجله فرهنگ و تعاون. شماره ۵.

کبیری، هما، ۱۳۹۳. «تراز تجاری منفی در مناطق آزاد». قابل دسترس در سایت www.donya-e-eqtesad.com.

کرباسیان، مسعود. «مروری بر چشم‌انداز تجارت خارجی ایران در سال ۱۳۹۳»، قابل دسترس در سایت www.freena.ir.

مجله مناطق آزاد، ۱۳۶۹. ص ۳۹.

مقدسی، علیرضا، ۱۳۸۹. «مناطق آزاد: اصول، مفاهیم، کارکردها و راهکارها». قابل دسترس در www.epe.ir/Home/Single/3570.

مؤمنی، منصور و فعال قیومی، علی، ۱۳۸۹. «تحلیل آماری با استفاده از SPSS»، انتشارات منصور مؤمنی.

نفری، اکبر و ملایری آشتیانی، الهه، ۱۳۸۶. «مناطق آزاد تجاری صنعتی به مثابه اهرمی برای افزایش صادرات»، مجله اقتصاد و مدیریت، شماره ۴۶.

وفاداری، کاظم، ۱۳۷۹. «بررسی نقش مناطق آزاد تجاری- صنعتی در زمینه توسعه صادرات غیرنفتی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه امام صادق. چاپ نشده.

Aradhna Aggarwal, 2005. "Performance of export processing zones: A comparative analysis of India, Sri Lanka and Bangladesh", mimeo, Indian Council for Research on International Economic Relations, February.

Emin Kavlak, Mehmet, 2012. "Economic Impacts of Free Zones in Turkey: A Questionnaire Study Conducted with Firms Operating in Turkish Free Zones Regarding the Perception of the Firms on the Success of Free Zones". A Thesis Submitted to the Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University.

Hanwu, Ma; Ke, Bai, 2013. "The research on factors in different phases of Export Processing Zones in China based system dynamics". Accessed in (www.ieexplore.ieee.org).

Hosseini, Seied Jamal; Abedini, Esa&NafeziAlamdari,